

"דבר אל סופרינו": בעיית חדשות הכזב בדיווחיהם של כתבי העיתון הצפירה, 1874

זף סגל

"דברי הימים" ובתרגום ידיעות פוליטיות משפות זרות.³ הפסקאות הקצרות, העובדתיות והלקוניות שאפיינו את הידיעות של 1862 הוחלפו בידיעות ארוכות ומגובשות יותר, שבהדרגה כללו גם דברי פרשנות. למרות זאת דרש סלוניםמסקי כתיבה אובייקטיבית ומדעית וניסה כמיטב יכולתו להימנע מאופיים הפולמוסי של עיתונים מתחרים דוגמת המליץ. אמר על כך שמואל ליב ציטרון: "בכלל נראה, כי ענינים, שיש בהם חילוקי דעות, היו מבאים בכל פעם את חז"ס במבוכה, ולא ידע מה לעשות ואיך להגיב עליהם. אילו היה הדבר תלוי בו, וודאי, שהיה משתמט מהם לגמרי באמתלה כי הצפירה היא עתון מדעי בעיקרה".⁴

במקביל ביקשו קנטור וסלוניםמסקי להרחיב את כמות הידיעות מן המרכזים היהודיים, אולם זאת לא יכלו לעשות ממקום מושבם בברלין. נחוצים היו כתבים מקומיים שיתארו את המתרחש בקהילות היהודיות השונות. כפי שאמר סלוניםמסקי: "לרגל המלאכה הזאת אשר לפנינו, קבלנו מאת סופרינו מאמרים ומכתבים רבים אשר יסודתם בחיי העם ומנהגי עיר ועיר".⁵ להבדיל מכתבי חוץ של ימינו, מידת ההשפעה של עורך העיתון דאז על כתביו הייתה קטנה ולכן התקשה סלוניםמסקי להחיל על הכתבים המקומיים את אותה כתיבה אובייקטיבית ונטולת פניות שדרש מעצמו ומקנטור.

עצמאותם של הכתבים נבעה משתי סיבות עיקריות. הראשונה הייתה חוסר העניין של סלוניםמסקי בכתבות שנשלחו אליו. הוא משך את ידו מנבירה בפוליטיקה והעדיף להתמקד במאמריו המדעיים. "יותר שהיה אוהב להסתכל בחיי העם, אוהב היה להסתכל בכוכבים ולחשב את סוד העיבור", אמר עליו עוזרו לעתיד, נחום סוקולוב.⁶ כתוצאה מכך פרסם סלוניםמסקי את המכתבים שהגיעו אליו ללא הקפדה על הדקדוק וללא עריכה. הסיבה השנייה הייתה חוסר התלות הכלכלית בין הכתב למערכת העיתון. עיתון הצפירה, כמו כל עיתוני התקופה, נשען על מערכת של אדם אחד, העורך. הוא היה המוציא לאור, הכותב, המגיה ואפילו מדפיס העיתון. לעתים נשכר עוזר עורך בתשלום כמו קנטור, ובהמשך סוקולוב, אולם גם אלה קיבלו שכר זעום בעיתונות העברית ברבע השלישי של המאה התשע-עשרה.

בח' בטבת תרל"ה (16.12.1874), חתם חיים זעליג סלוניםמסקי, עורך ומייסד עיתון הצפירה, את הגיליון ה-23 של העיתון במכתב חריף ונוקב שלא נועד לקוראי העיתון, אלא לכתביו. כותרת המכתב, "דבר אל סופרינו", לא העידה על הזעם והתסכול שיופיעו בהמשך הכתוב ויופנו לעבר כתבי העיתון מהקהילות היהודיות השונות שניצלו את הבמה שניתנה להם כדי להפיץ חדשות כוזבות. הרקע למכתב זה היה שרשרת כתבות, לכאורה בלתי תלויות, שהתפרסמו בעיתון בין אוקטובר לדצמבר 1874 ועוררו ויכוחים בשאלות האמינות, המהימנות והאחריות העיתונאית. במאמר זה אני מבקש להציג את הרקע הארגוני והתרבותי שאפשר לכתבי העיתון לפרסם ידיעות כזב, ואת שרשרת הכתבות שגרמה להתפרצותו של סלוניםמסקי ולביקורתו.

העיתון הצפירה ראה אור לראשונה בשנת 1862 בוורשה. מטרתו המרכזית של עורכו ומייסדו, סלוניםמסקי, הייתה להפיץ בקרב קוראיו את המדעים החדשים.¹ כל גיליון כלל סקירה של פיתוחים מדעיים והמצאות, כמו גם תיאורים אנתרופולוגיים וגאולוגיים של מקומות רחוקים ואקזוטיים. הימנעותו של העיתון מעיסוק בנושאים פוליטיים נבעה מהגבלות שהוטלו עליו מטעמה של ממשלת רוסיה, ומאירצונו של העורך לעסוק בפולמוס פוליטי לא מדעי. כתוצאה מכך לא נדפסו בהצפירה בשנותיו הראשונות מאמרים פובליציסטיים אלא אך ורק ידיעות חדשותיות. כל גיליון נפתח בשני עמודים (מתוך כשמונה, סך הכול), שכללו את תמצית חדשות העולם בשפה מנופה ונטולת פרשנות אישית. כל כתבות העיתון נכתבו או תורגמו בידי סלוניםמסקי. בגלל סיבות אישיות וכלכליות, נוסף על האווירה הכללית של המרד הפולני המתקרב, החליט סלוניםמסקי להפסיק את פרסום העיתון לאחר חצי שנה, ואף שהתכנון היה לשוב במהרה למלאכת עריכת העיתון, הדפסתו חודשה רק לאחר 12 שנה, ב-8 ביולי 1874, בברלין.² המעבר לעיר הגדולה ברלין, התחרות עם העיתונים העבריים האחרים, דרישת הקוראים לידיעות השעה ובעיקר הסרת אימת הצנזורה הרוסית, הביאו לגידול משמעותי בתכנים שעסקו בפוליטיקה העולמית והיהודית. לצורך העניין שכר סלוניםמסקי את יהודה ליב קנטור כעוזר עורך שיעסוק בכתיבת מדור חדש שפתח את העיתון,

"יהי רצון מלפני אל חנון, כי במהרה אשמיע בקהל, כי קמתם לתשועות אחיכם לרוחתם לישועתם".

לפני שנתייחס לתכנים העובדתיים של הכתבה, נתייחס לסגנון הספרותי של א"ן. הכתבה מתחילה בעובדות על הקהילה והתנהלותה (שלוש פסקאות ראשונות), הכתובות באופן מליצי אך חדשותי. בפסקה האחרונה הוא עובר לתיאורים נרגשים בגוף ראשון של תחושותיו האישיות, בעיקר תחושות של אכזבה ("קיינו לישועה ואין"), ומסיים בקריאות נרגשות בגוף שני לנכבדי הקהילה. העובדות, נכונות או לא, הן כלי שרת בידי הכתב להשגת המתח הדרמטי שאותו הוא מביא לשיא בקריאתו להצלח ילדי קובנה. לשם השגת המתח הדרמטי, הוא מוסיף את השאלות, שצוטטו קודם לכן, שנותרות ללא מענה.

חודש לאחר מכן (7.11.1874) שלח א"ן מכתב חדש שביקש לתאר את הצלחת קריאתו להצלח החינוך בקובנה.¹² המכתב התחיל בנימה אופטימית ומפויסת: "לשמחת לבבנו נשמע קול תפלתנו, אשר התפללנו בצפירה נו' [נומר] 13 ממעמקי הלב, ונוכל לבשר כי במצב הת' [התלמוד תורה] חזרה העטרה ליושנה". לטענתו, אנשי העיר הבינו את המתרחש והרחיקו את הגורם האחראי, "המשגיח הסרטן אשר נמנה על פי האנשים חסרי הדעת", בחול המועד סוכות. תחתיו הביאו משגיח מוכשר שינהל את בית הספר. אולם תיאור ההצלחה הכבירה תופס רק חצי מהכתבה (18 שורות מתוך 30). בשאר השורות הוא שב ותוקף את האחראים למצבו של המוסד. לטענתו המנהלים הקודמים, שאותם הוא מכנה חסרי הדעת, העניקו שכר נמוך למשגיח. שכר זה, יחד עם אישיותו המפוקפקת של המשגיח, הביאו להשחתתו. לדבריו, המשגיח "חבל תחבולות לאסף במשך היותו למשגיח כשני אלפים כסף". הוא גם האשים אותו בצביעות דתית, בכך שהוא "נסע לארץ הקדושה להשתטח שמה על קברי הצדיקים לכפרת עונו, אך מה שלקח לקח לעצמו". לפחות, טען א"ן, למדו גבירי העיר מטעויותיהם והעניקו למשגיח החדש משכורת ראויה.

כמו בכתבתו הראשונה, פנה א"ן לרגש בכתבתו ולא התהדר בסגנון עובדתי ואובייקטיבי מהסוג שאליו שאף סלוניםמסקי. הוא פתח בגוף ראשון מליצי ומתרגש המברך על המוגמר, אך במקום לתאר את תוצאות המעשה ואת המשגיח החדש ופעולותיו, הוא מנצל את הבמה לצורך מתקפה אישית על המשגיח הישן והאחראים למינויו. מתקפה זו נעשית בגוף שלישי, במטרה להציג עובדות כהווייתן. שבע השורות האחרונות שוב נוטשות את התיאור החדשותי ומתייחסות לעתיד ולתחיתו מנכבדי העיר שלא ינטשו שוב את תפקידם כמנהלי המוסד. "מי יתן כי לא יוסיפו עוד הפעם להסיר השגחתם מהיום הזה והלאה", אומר א"ן.

לא במפתיע התפרסם חודש לאחר מכן (9.12.1874) מכתב תגובה חתום בידי שישה מראשי הקהילה בקובנה, שמחה משה גינצבורג, מאיר בערקאוויץ, זאב וולף קארפאס, צבי הירש ראבינאוויץ, יוסף וויטקיין, ואליעזר אריאוויץ. לטענתם מכתביו של א"ן רצופים בשיגאות עובדתיות והסקות מוטעות עקב אי ידיעת האמת ורשעות. ראשית, הם טוענים שמכתבו לא יכול היה להשפיע על החלטותיהם בחול המועד, כיוון שגיליון 13 של הצפירה, שבו התפרסם המכתב, הגיע לקובנה רק בג' בחשוון. שנית, סכומי הכסף בכיסו של המשגיח היו

העיתונים נשענו על כתבים חיצוניים, אבל אלה לא קיבלו תשלום עבור כתבותיהם.⁷ הכבוד שכפרסום הכתבות היה אמור להיות התמורה היחידה לסופרים הכתבים.

עצמאות עיתונאית אינה מביאה בהכרח לפיצוץ במערכת היחסים שבין העורך לכתבים, אבל היה פער מובנה בין החזון של סלוניםמסקי לשאיפות הפובליציסטיות של רבים מכתביו. חזונו של סלוניםמסקי מתואר בתחילת מכתב התוכחה של דצמבר 1874: "לתת בידי הקוראים, מלבד מאמרי חכמה ודעת המיוסדים על אדני המציאות [...], אשר לא יכחישם כל מפלפל, גם מכתבים ומאמרים המדברים בענינים הנוגעים למצב אב"י החמרי והמוסרי בכל מקומות פזוריהם". במקביל דרש סלוניםמסקי מכתביו שיספקו "ידיעות ברורות מעולם המעשה" ויימנעו מ"שיחה בטלה ופולפולים של מה בכך". אולם הצפירה היה בודד בגישתו זו בעולם העיתונות היהודית האירופית הן בשפה העברית הן בשפת היידיש, ואפילו בעיתונות האירופית הלא-יהודית לא הייתה התפיסה הפוזיטיביסטית הזאת התפיסה השלטת.⁸ יתר על כן, מטרתם המרכזית של רוב הכותבים הייתה לתאר את פרשנותם לאירועי היום מנקודת מבטם האישית ולא רק לדווח בצורה קרה ועובדתית על הקורה בקהילותיהם. "הרצון להוכיח רמת כתיבה וסגנון עברי בא צלם על חשבון המידע, שהיה בעיניהם משני בחשיבותו", מציין גרעון קויץ.⁹ על כן אפשר להבין שהתפרצות כעסו של סלוניםמסקי נבעה משילוב של מבנה ארגוני שאפשר עצמאות עיתונאית עם פער אינטלקטואלי בין סלוניםמסקי וכתביו, שיצר מתח. אולם סלוניםמסקי לא שאף להתעסק בקטנות אלה והיה נחוץ גפרור שיצית את הלהבה. הוא הופיע בדמות שלוש סדרות כתבות שהתפרסמו בין אוקטובר לדצמבר 1874, שהמשותף לכולן היה המאבק על החינוך בין משכילים למתנגדי ההשכלה בקהילות היהודיות.

סיפורו של בית הספר בקובנה

בגיליון 13 (7.10.1874) התפרסמה כתבה על יהודי קובנה מאת סופר שנודע רק בראשי התיבות א"ן.¹⁰ הכתבה החלה בתיאור עניי העיר והצורך לסייע להם וגלשה במהרה לסיפורו של בית הספר המקומי, תלמוד התורה. לטענתו של א"ן החל בית הספר להתפתח כחצי שנה קודם לכן עקב מאמציהם של משכילים מקומיים, שסייעו לנערים העניים והביאו "מורים יודעי דעת ללמדם תושיה ומדע". אבל לפני שהצליח בית הספר להתרומם עזבו המנהלים ובאו אחרים, המוכילים את תלמוד התורה לתהום. בשפתו של א"ן מדובר ב"סרטנים בדמות אנשים ההולכים לאחור בצעדי און, הקוראים מלא אחרי כל דבר השכלה, ויחפשו תואנות להסיר את המורים". קבוצה זו כינתה את המורים החדשים אפיקורוסים ופיטרה אותם. "מי יודע את המורים אשר ימנו ויבחרו לבני העניים. מי יודע את המורים אשר ימנו ויבחרו לבני העניים. ובאשמת מי יגועו נערי העניים מעצר רעה ויגון?"¹¹ קרא בעצב א"ן. הוא סיים את מאמרו בתחינה למשכילי וגבירי העיר: "עורו והתעוררו לקראת הדבר הגדול הזה בעוד לא אברה התקוה ויש לאל ידכם להושיע". הכתב חיזק את עמדתו בהתייחסות ישירה לחשבון הנפש הנדרש לקראת יום הכיפורים. בכותרת המכתב נדפס התאריך, "בין כסה לעשור תרל"ה", ובסיומו אוזכרה תפילת הנעילה:

שהתפרסמה בגיליון 4 (29.7.1874). בדיעה זו ציטטו בביקורתיות כתבה בעיתון הרוסי גולוס, שתיארה את סיפורו של יהודי שנפטר, אבל הקהילה בלודז' סירבה לקבור אותו בשל אורח חייו המופקר והותירה אותו ברחוב.¹⁵ אזכור הידיעה הזאת מעניין מפני שהוא תואר בגיליון 4 כעלילת דם אפשרית ולא כדריעה חדשה מובהקת. בדיעה המקורית מיולי נכתב: "אף ידענו את הגאלאס ואת שיחו כי לא כל דבריו אמת וצדק", וגם "הסיני" מציין כי "משנאתו ליהודים הפריז על המדה כדרכו", אולם הדבר אינו מפריע לו להשתמש בעלילת הדם לצורך הטיעון הכללי נגד שנאת חנם בחברה היהודית והשלכותיה על המידות הטובות ועל שמן הטוב של הקהילות היהודיות. "הסיני" משתמש שוב ושוב בסימני שאלה וקריאה ובגוף שני כדי לעורר את הקורא לפעולה. "אמנם קורא יקר, אל תדמה בנפשך כי אחרי אשר נוכחו לדעת כי שקר בימינם, וכי גדולה מאד פעולת ביה"ס, רפתה רוחם וידעו להכיר ולהוקיר מפעלות ה' שפירא? חלילה! לא כאלה חלק קנאי בני עמנו ולא זה דרכם!" בכתבה הוא מציג הבחנה דיכוטומית בין בני האור (שפירא) לבני האופל (ראשי הקהילה), ואינו מהסס לקחת צד בעימות. על פי "הסיני" העימות בין שפירא לקהילה הוא רק מקרה פרטי של עימות נרחב יותר בין ראשי הקהילה ושאר המסתגרים למשכילים, הכוללים את שפירא ותומכיו. שיוכה של הפקידות הרוסית לכוחות האור נועד לבטא את הכעס על ראשי הקהילה יותר מאשר את מעלותיהם של עובדי הציבור הרוסים, ואת הצורך העז בשינוי תפיסותיהם של בני הקהילה היהודית. "הסיני" אף אינו בוחל בחדשות המתפרסמות בביטאונים אנטישמיים כל עוד הם משרתים את מטרתו הפוליטית.

בתגובה התפרסמה כתבת נגד מטעם ליפמאן סקיעבעלסקי (16.12.1874), הטוען כי "העיר סיני היא המהללה מימי קדם לעיר צדקה, אנשיה למודי ד' ומשכילים [...] והנה באו חדשות בהצפירה" נומר 14 מאת הסיני לנבל אותה ואת העיר לאדזי [...] ולהשפיל בעיני כל קוראי הצפירה".¹⁶ כמו מכתב התגובה בקובנה, גם כאן הביקורת עוסקת באחוריותו של העיתונאי (וגם העיתון) לתוכן שהוא מפרסם. להבדיל ממכתבם של אנשי קובנה, שפתחו בביקורת עובדתית וסיימו בביקורת אישית, סקיעבעלסקי מתחיל בביקורת אישית על מחבר מכתב ההכפשות ומסיים בביקורת עובדתית. האיש הזה, "הסיני", טוען סקיעבעלסקי, ידוע בקהילה המקומית כגורם בעייתי. "זה כ"א [כי אם] האיש אשר החל לצרור את עירו זה שנים במ"ע [מכתב עת] העברים הוא אשר שם את דבריו גם עתה בפי 'הסיני' להבזות את אנשי עירו". הוא ממשיך ומבטל כל אחת מטענותיו של "הסיני" בשפה מאופקת ולא מליצית, הבולטת בניגוד שבינה לכתובתו של "הסיני". לטענתו סייעו אנשי העיר תחילה בהקמת בית הספר ובהשגת רישיון לפעילותו, אולם תכנית הלימודים של שפירא נכשלה כישלון חרוץ. שפירא העמיד בבחינה המדוברת תלמידים שכבר ידעו קודם לכן את השפות העברית והרוסית על בורין ולא את אלה שהחלו ללמוד את השפות בבית ספרו. הוא לימד אותם חלקים מהמקרא שאותם למדו בעבר, ובאופן כללי הביא לכך שהורים ששלחו את ילדיהם לבית ספרו החליטו להפסיק לעשות זאת. יתר על כן, טוען סקיעבעלסקי, גם עתה עומדים כל בני העיר הכן להכין להם בית ספר, כאשר יורו רועי

משכורתם המשותפת של המשגיח ואשתו וירושא שקיבל בתקופה האחרונה, ולא כפי שטען א"ן. באופן כללי הם טוענים שהמשגיח הוא איש תם וישר שעובד 13 שנים בתלמוד התורה, ובכל השנים לא נמצא דופי בעבודתו. נוסף על הביקורת הנקודתית על העובדות השישה מתייחסים במפורש לעבודה העיתונאית ולצורך להטיל בקרה גם עליה. העיתונאי אינו כשאר האדם מפני שהשפעתו חורגת מתחומי הקהילה המקומית, אשר מכירה את הנושאים המדוברים ולכן קשה להטעות אותה, אל קהל הקוראים הרחב, שאינו בקיא בפרטים ולכן מושפע בקלות מהכתוב בעיתון. במילותיהם, "חרפה שכרה לבנו לראות סופר מסתתר שופך בוז וקלון על נקי וצדיק לחלל כבודו בעיני כל יושבי תבל". באמירה זו יש ביקורת נוספת על הסתרתו של הכתב מאחורי ראשי תיבות לא מזוהים, דבר שיאפיין את שלושת הכתבים הסודיים שיתוארו במאמר זה. המכתב מסתיים באיום מרומז על כל הכתבים המפרסמים בעיתון: "למען יראו הסופרים הנמהרים כי רשת הבקורת פרושה גם עליהם ומוסר כלימתם יקחו לשמור פיהם ועטם מלבזות ולחלל בבטחונם כי לא יבוא לבקר את דבריהם".¹⁷

סיפורו של בית הספר בסיני

הכתבה על בית הספר בסיני מזכירה מאוד את הכתבה על בית הספר בקובנה. גם במקרה זה מדובר היה בבית ספר חדש שהחל לפעול ברוח ההשכלה והותקף בידי כוחות שמרניים בקהילה. המכתב התפרסם בגיליון 14 (14.10.1874) ונכתב בידי אדם שכינה עצמו "הסיני" וביקש לתאר את פרטי המתקפה השמרנית נגד בית הספר החדש של טוביה פסח שפירא, שנודע בכינויו ט"ף שפירא.¹⁸ המכתב מתחיל בהסבר: "מתכונות כל עדה שבישראל המחזקת באמונת אבותיה בתם לב וברוח אמת, להגדיל תורה ולהאדירה עד שידה מגעת, ועוד יותר הרבה מכדי כחה ועשרה". אמירה זו היא הפתיח לביקורת על אנשי סיני הפוגעים בחינוך המקומי, בניגוד להתנהגות המצופה מקהילה יהודית נורמטיבית. לטענתו של "הסיני", שפירא הותקף ובוזה בתחילת דרכו של בית הספר בידי "רבים מבני האפל וערפלי חשך", עד כדי כך ש"התנפלו עליו לבלענו חיים". הם המשיכו בביקורת זו גם לאחר הקמת בית הספר, אך הובכו כאשר תלמידי בית הספר הצטיינו בבחינה הציבורית שנערכה להם בכ"ד באלול תרל"ד. הבחינה הראתה שהתלמידים שלטו בלימודים העבריים, במקרא ובדקדוק, אף על פי שלא ידעו דבר בנושאים אלה חצי שנה קודם לכן. נכבדי העיר ראו "בעינים מוכיחות, כי אך שקר נחלו להם ושמועות שוא הטעתם!" למרות זאת, השפלתו של שפירא נמשכה כאשר סירבו ראשי הקהילה ללחוץ את ידו ואת ידיהם של המורים בעקבות תוצאות הבחינה. לעומת זאת, פקידי העיר הנוכרים הכירו בהצלחתו של בית הספר ובאו לברך את שפירא.

המחבר הסיק שתי מסקנות מסיפורו של בית הספר בסיני: הראשונה היא הכרה בערכו של החינוך המשכיל בחברה היהודית. "לא לכם להקשות ערככם ולהשעות עיניכם מראות באור בהיר, אור ההשכלה, בעת אשר הזמן עומד ודופק: לכו הלאה!" המסקנה השנייה קשורה בכיבוד חברי הקהילה, ובפרט ט"ף שפירא. המחבר מעוניין לתאר את הקנאות והשנאה הפנימית בחברה היהודית במחוז סיני, ומזכיר ידיעה

ביקורת זו היה החשש מעלילות דם יותר מאשר תפיסה ביקורתית של קריאה בעיתונות.²⁰ סיפורה של קבורת היהודי מלודז' מגיליון 4 (29.7.1874) היא דוגמה לכך. הידיעה כללה את סיפור המקרה אך הסתיימה בהסתייגות מפורשת ממנה בשל מקור הידיעה ואופיה האנטישמי. הכתב, ככל הנראה קנטור, סיכם את הידיעה בבקשה מיוחדת דבר להבהיר את פרטי האירוע לקוראים. "על כן הננו מבקשים את מודעינו במקומות ההם להודיע לנו שורש דבר הענין לאמתו".²¹ דוגמה נוספת לכך נדפסה באותו עמוד ובה סיפר אייזיק טויבש מברלד על ידיעה שהתפרסמה בכתב עת נכרי, **פרייע פרעססע**, שציינה את השיפור היחסי במצבם של יהודי רומניה בתקופה של אנטישמיות גואה. טויבש כתב כדי להבהיר לקוראי **הצפירה** כי "הידיעה בשקר יסודה [...]. ובכלל רבה העזובה בכל הארץ".²²

בניגוד לביקורת על העיתונות הזרה, החשודה תמידית באנטישמיות, לא הייתה כמעט ביקורת על החדשות המקומיות היהודיות.²³ מכתבו של סלוניםמסקי הביע את כעסו על ניצול האמון. המכתב החל, כפי שתואר קודם לכן, בתיאור מטרתו של העיתון לשקף אמת ברורה ולא להיות במה לפולמוסים ריקים. "אנחנו שמנו פנינו להיות כצופים למרחוק, להגיד לקוראנו את כל הנעשה בעת החיה, [...] בדרךנו זה החזקנו ולא נסור ממנו, למרות עיני האנשים, אשר תחת דגל איזה מושג נכבד יאבדו לבא בטרונאי עם הבריות, ובאין כל מאומה בידם להשמיץ קולם ברבים, יבקשו להיות מוכיחים בשער".²⁴ הוויכוח של סלוניםמסקי נערך לא רק עם הפולמוסנים ("המוכיחים בשער") אלא גם עם המעוניינים בפרסום ובכמה. שכיחותם של שני סוגי האנשים, ובעיקר השילוב בין השניים, הביאה לכך ש"רבים היום האנשים החפצים ליטול להם את השם סופרים, אם גם איננו נאה להם, ובחפצם לראות את דבריהם נדפסים בכל אופן שיהיה, יעותו הישרה ויודיעו דברים בלתי נכונים, יגזמו ויפריזו על המדה, למען היות מוכיחים לבני עמם". לטענתו, חלקם מעוותים את האמת או מגזימים, אחרים משקרים במפורש, וכולם רחוקים מהתפיסה האובייקטיבית, המדעית וחסרת הפניות שסלוניםמסקי דרש מהכותבים בעיתונו.

אם כך, מדוע לא מנע זאת סלוניםמסקי קודם לכן? הוא ענה על כך במכתבו: "אנחנו לא נוכל להביט לקצות ארץ לראות אם אמת בפי המבשרים האלה, על כן נוציא את דבריהם לאור הדפוס". עומס הידיעות והמרחק מההתרחשות שבועטת החלו לעבוד עם הכתבים המקומיים, הביאו לכך שלא הייתה אפשרות ריאלית לבחון את מהימנות הדיווח ואמינות הכתב. אולם גם אם הייתה אפשרות כזאת, לא היה רצון אמיתי או צורך לפקפק במהימנותם. המערכת העיתונאית העברית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ובה עיתון **הצפירה**, יצרה קהילה של קוראים וכותבים שפעלו יחד במרחב הציבורי. בהתאם לכך מציין אורן סופר כי "עיתון **הצפירה** מילא את תפקיד כיכר העיר, ונציגים מן הקהילות השונות התכנסו בו והביאו עמם אל המרחב הציבורי – העיתון – מן המרחב הפרטי שלהם, כלומר דברים שקרו בקהילה שלהם".²⁵ אי לכך, סלוניםמסקי תפס את כתביו כחלק אינטגרלי מקהילה ספרותית (קהילה מדומיינת) והעניק להם את זכות החפות. אולם, טען סלוניםמסקי, המרחב הציבורי נוצל והפך לכאוס. פרסום דיווחים מוטשים, שקריים ומוגזמים הביא למכתבים נגדיים שתיארו

ישראל ע"פ התורה והחק החדש אשר יעשה בארץ". אי לכך ביקורתו של "הסיני" על אי-נכונותם של אנשי העיר להשקיע בחינוך, בטעות יסודה. גם את טענותיו של "הסיני" ביחס ללודז' מבטל סקיעבעלסקי תוך תיאור מפורט של הרקע לאירוע ותוצאותיו. הוא מסיים בביקורת על האנטישמיות בעיתון הרוסי **גאלאס** (קול) שפרסם את סיפורו של היהודי בלודז', "הוא הדבר אשר מצאו בו שונאי ישראל תאנה לגלול על כל היהודים (כדרכם) חטאת גדולה". בעקיפין הוא מבקר כאן את מאמרו של "הסיני", אשר בהסתמכו על הכתבה ב**גאלאס** העניק לגיטימציה לשונאי ישראל.

התערות בחברה בעיר בריסק

בגיליון 20 (25.11.1874) נדפסה כתבה מאת יב"ץ על הצורך להתערות בחברה הנוכרית בעיירה בריסק.¹⁷ יב"ץ סיפר בכתבתו על חוקי גיוס חדשים ברוסיה המחייבים את הצעירים להתגייס לצבא, ועל חוק החינוך שמחייב ללמד את הילדים מקצועות חול. מטרתו האמתית של יב"ץ לא הייתה לדבר על החוקים האלה אלא על הפער בחברה "בין המשכילים ובין המהבילים", לדבריו. הוא אמנם טען כי "לא באתי לחוות דעה לפשר בין שתי המפלגות למי משתייהן הצדק", אבל הניסוח הביע עמדה חיובית כלפי העתיד הצפוי ליוצאי הגימנזיום או הצבא. המאמר הסתיים באמירה: "ישימו אל לב החכמים ונכונים דעת בקרבנו, ואשר מצד הממשלה אין שום מכשול ופוקה לעשות אותו [ללמד תורה ואמונה] על האופן הטוב ביותר, אחרי אשר למודי החכמה לא יצרו את למודי האמונה, ואושר המדינה תלוי בכשרון בניה, בחריצותם ובהתפתחותם, מבלי להביט על האמונה אשר נשבעו לרגלה, ובלבד שיכונו לבם לתועלת החברה".

להבדיל מהמאמרים הקודמים שנדונו, לא התפרסמה במאמר זה ידיעה חדשותית כלל. המכתב מתחילתו ועד סופו הוא מאמר דעה בנושאי ההשכלה העברית, ולכן יכול היה לעורר לפולמוס אך לא ביקורת עובדתית כפי שקרה בשני המאמרים הקודמים. אולם לא כך היה. ימים מספר לאחר פרסום הגיליון שלח משה הכהן פייגעלסאן מפינסק מכתב לסלוניםמסקי ובו ציין כי את המאמר המדובר הוא פרסם ב**המליץ** שנה וחצי קודם לכן (22.4.1873) תחת הכותרת "חליפות הזמן" ושם העט "הכותב מפה פינסק". שתי הכתבות היו זהות לבד ממילה אחת בתחילת הפסקה השניה: במקום "בעיר מגורי פינסק" נדפס כאן "בעיר מגורי בריסק".¹⁸

ביקורתו של סלוניםמסקי

שלושת האירועים ותכופותם הביאו את סלוניםמסקי ככל הנראה לידי סערת נפש, כיוון שהחליט להתערב בנעשה. מכתבו פורסם בגיליון 23 (16.12.1874), שבוע לאחר פרסום מכתב התגובה של אנשי קובנה, באותו גיליון שבו פורסם מכתב התגובה של איש סייני, ובצמידות למועד הגעת מכתבו של פייגעלסאן מפינסק.¹⁹ השילוב של גוזמאות, שקרים, רשעות והעתקה, היה רב מדי מכדי שיוכל לעבור על כך בשתיקה, במיוחד כאשר הדבר עורר ביקורת פומבית של קוראי העיתון. העיתון **הצפירה** נהג למתוח ביקורת על כתבות עיתונאיות, אולם רק כאשר אלה הגיעו מעיתונות זרה ועסקו ביהודים. מקורה של

שלהם במערכת הביא לכניסתה של הפובליציסטיקה ברלת הקדמית כידיעות חדשותיות. יתר על כן, עתידו של העיתון היה טמון בהפיכתו ליומון פובליציסטי בידי האמונות של סוקולוב החל מאמצע שנות השמונים של המאה התשע-עשרה. דעתו של סלוניםמסקי לא היתה נוחה מהתפתחות זו, אך הדרישה מצד קהל הקוראים הביאה להתחזקות העיסוק הפוליטי בעולם היהודי ולצמצום העיסוק בידיעות העולם והטבע. אף על פי כן המשיך העיתון, הן בידי של סלוניםמסקי הן בידי של סוקולוב, לדרוש מכתבי כתיבה ברורה שאינה חוטאת לאמת. על כך כתב סוקולוב בשנת 1910:

דבר אחד חפצים אנו להמשיך בתור מסורות, והוא – השטה המדעית. עתון צריך להיות עתון בכל שורה ושורה, אבל את שטת ההתבוננות ואת אפן הסקת המסקנות מחזיונות החיים אנו חפצים לשאול מאת המדע. בז'ורנליסטיקה הקלה והזולה יש מרוץ אחרי ההפלות, ההפלאות, הגזומות, דברי ההבאי והדמיון המבהילים, אחרי הדבורים המפוצצים והצבעים הצעקנים; במדעים אין מרוץ כזה, מפני שהמדעים אינם עשויים להבריק חזיונים ופלדות, לסמא את העיניים, כי אם להעיר את העיניים.²⁷

הבעיה, כפי שהעידה השתלשלות העניינים שהביאה להתפרצותו של סלוניםמסקי, לא הייתה היעדר אמירה ברורה של העורך או אופי לא מובהק של העיתון, אלא היעדר הפרדה בין אמירה פרשנית ו/או סובייקטיבית לידיעה חדשותית, וכן היעדר בקרה על הידיעות שפורסמו. במערכת עיתון הצפירה השליטה בידע (בין שהיה זה אמתי או שקרי) הייתה בידי הכתבים בלבד ובלית ברירה התקבלו הכתבות כאמינות. אמינות זו קיבלה תוקף לאחר פרסום הכתבה, עקב עובדת פרסומה בעיתון והפצתה ברחבי העולם היהודי. זו הייתה הסיבה לכך שרבים מהמבקרים התייחסו, גם אם בעקיפין, לאחריותו של העורך להפצת חדשות כזב במאה התשע-עשרה. סלוניםמסקי לא קיבל על עצמו אחריות במכתבו אלא האשים את הצורך הציבורי בחדשות, ובכך השאיר את המצב על כנו. חדשות כוזבות נוספות היו רק עניין של זמן.

הערות

- 1 אורן סופר, אין לפלפל! עיתון הצפירה והמודרניזציה של השיח החברתי הפוליטי, ירושלים: מוסד ביאליק, 2007, עמ' 54–55 (להלן: סופר, אין לפלפל).
- 2 חיים זליג סלוניםמסקי, "עת האסף הצפירה", הצפירה, 24.7.1862, עמ' 1.
- 3 סופר, אין לפלפל, עמ' 74.
- 4 שמואל ליב ציטרון, "רשימות לתולדות העיתונות העברית – הצפירה ו", העולם, 22.2.1929.
- 5 סלוניםמסקי, "דבר אל סופרינו", הצפירה, 16.12.1874, עמ' 8.
- 6 נחום סוקולוב, "הצפירה והמבקרים מטעם", בתוך: ספר היובל של הצפירה, ורשה: דפוס הצפירה, 1912, עמ' 10.
- 7 גרעון קרץ, חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית, ירושלים: הספריה הציונית, 2013, עמ' 15–17 (להלן: קרץ, חדשות וקורות הימים); ה"ל", "שכר סופרים ומבנה המערכת: על כתיבת הסטוריה כלכלית וארגונית של העיתונות העברית מראשיתה", *Revue Européenne des Études Hébraïques*, 8 (2003), p. 87; Gideon Kouts, *The Hebrew and Jewish Press in Europe: Select Problems in its History*, Paris: Suger, 2006, pp. 22–33.
- 8 עוזי אלידע, "הצפירה: לידתו של השיח האובייקטיבי בעיתונות העברית", קשר, 37 (2008), עמ' 139.

את אותה פרשה באופן שונה. "וכעבור ימים אחדים, ומכתב בא אלינו מן העיר הזאת אשר דבר בה הסופר, וכל דבריו ישימו לאל, ועליו ישליכו שקוצים ויתנוהו למדבר שקרים". בשל אי הוודאות לגבי האמת המתוארת, כתב סלוניםמסקי, "מובן הדבר, כי עלינו להדפיס גם את מכתב השני". החדשות הכוזבות הביאו לאובדן שליטה בפרסומי העיתון במרחב הציבורי.

בשלב זה פנה סלוניםמסקי לתאר את קשייו של הקורא המבקש להבין מה אירע בעיירה זו או אחרת, שהרי זו הייתה מטרתו בעת קריאת העיתון. הקורא חייב היה לשפוט בין שני המכתבים מי דובר אמת ומי דובר שקר, אבל בניגוד לידיעה האמפירית המדעית, שבה דגל סלוניםמסקי, לא הייתה לקורא או לעורך אחיזה בקרקע מוצקה של אמת ודאית. אי לכך רבים מהקוראים "הלכו בתהו ע"י אנשים אשר לא לנכח האמת דרכם".

בהמשך דיבר סלוניםמסקי על העתקה מפורשת של מכתבים וכתבות. לטענתו, העתקה זו מגונה יותר מאשר ההפרזות והשקרים שתוארו קודם לכן, אבל נזקה לאמת קטן יותר כיוון שהעובדות נותרו זהות בשני המכתבים. מלבד המקרה שתואר קודם לכן, של המכתב מבריסק, תיאר סלוניםמסקי שבוע שבו "הגיעונו שני מכתבים, אחד מביר [...] ואחד מפעטר [...] ערים הרחוקות זו מזו, והנה השתוממנו לראות כי שפה אחת ודברים אחדים מלה במלה לשני המכתבים ההם, כאלו מעט אחד יצאו". אף על פי שסלוניםמסקי התייחס למקרים אלה יותר בזלזול מאשר להפצת שקרים, הוא ציין במפורש כי "כמה מן הגנות והחרפה יש במעשים כאלה – לגנוב דברים ולהתפאר בהם לעיני הקוראים", בניגוד למקרים הקודמים שעליהם מתח ביקורת אך לא הכפיש את הכותבים עצמם.

הוא סיים את מכתבו כשם שהתחיל: תיאור כללי של מטרת העיתון, אחריות העיתונאי והסגנון הראוי לעיתונאי. הוא דרש מכתבו "כי יכבדו את עצמם ואת הקוראים, ובצאתם במאמריהם לפני הקהל, ידעו את החוב הגדול והאחריות הרבה אשר עליהם". עליהם לספר לקוראים "אמת ברורה ונכונה, בלי גזומא והפלגה, בלי הקדמות ארוכות, מליצות נשגבות ותוכחות מוסר, אשר תקון בהן נפש היפה". אם כך יעשה, אמר סלוניםמסקי, "אז נודה להם גם אנחנו גם כל קוראינו".

הפובליציסטיקה בהמשך דרכו של העיתון

תחינתו של סלוניםמסקי נפלה על אוזניים ערלות. כבר בגיליון הבא החלה סדרת כתבות שתקפה בחריפות את מערכת החינוך בגליציה.²⁶ עורך הצפירה פנה לקהל אליסטי שביקש לקרוא על ההשכלה והמדעים כיוון שחסרו לו אמצעים אחרים. לא מדובר היה בקוראים ניטרליים אלא מעורבים, ש"לקחו" צד ברור בעימות שבין ההשכלה (האורתודוקסית) לאורתודוקסיה השמרנית. כתוצאה מכך אין ספק שדיווחיהם מהשטח עסקו לא מעט באותו עימות מנקודת מבט אישית ומשתתפת. המשותף לכל סדרת הכתבות היה העיסוק במערכת החינוך ובמאבק בין השכלה למתנגדיה. לא כל הכתבות בעיתון עסקו בנושא אבל הוא עורר את הרגשות הסוערים ביותר ולכן גם הוביל לרגשנות, הגזמות ושקרים. השילוב בין חוסר העניין של העורך בחדשות פוליטיות, היעדר במה לטורי דעה, התלות המוגברת בכתבים המקומיים וחוסר התלות

- 9 קרן, **חרשות וקורות הימים**, עמ' 12.
- 10 א"ן, **"קאוונא"**, **הצפירה**, 7.10.1874, עמ' 3.
- 11 הביטוי "מעצר רעה ויגון" לקוח מתוך תהלים קז, 39.
- 12 א"ן, **"קאוונא"**, שם, 4.11.1874, עמ' 5.
- 13 שמחה משה גינצבורג, מאיר בערקאוויץ, זאב וולף קארפאס, צבי הירש ראבינאוויץ, יוסף וויטקין, ואליעזר אריאוויץ, **"קאוונא"**, שם, 9.12.1874, עמ' 3.
- 14 הסיני, "סיני (פלך סובאלסקי)", שם, 14.10.1874, עמ' 4.
- 15 ללא שם מחבר, **"לאדז"**, שם, 29.7.1874, עמ' 4.
- 16 ליפמאן סקיעבעלסקי, **"הוראדנא"**, שם, 16.12.1874, עמ' 2-3.
- 17 יב"ן, **"בריסק דליטא"**, שם, 25.11.187, עמ' 3-4.
- 18 **המליץ**, 22.4.1873, עמ' 4-5.
- 19 קשה לדעת מתי בדיוק הגיע מכתבו של פייגעלסאן, אבל העדויות המעטות מאפשרות להניח כי הדבר קרה בקירוב שבוע לפני פרסום כתבתו של סלונимסקי. המאמר המועתק פורסם כשלושה שבועות קודם לכן ויש להניח שעברו ימים מספר עד שהוא הגיע לפייגעלסאן. אי לכך המכתב יכול היה לצאת מפייגעלסאן לכל היותר כשבועיים לפני פרסומו של סלונимסקי. יתר על כן, סלונимסקי מציין כי המכתב הגיע אליו ימים ספורים קודם לכן.
- 20 עלילות הרם הופיעו בכמה ידיעות בעיתון **הצפירה** משנת 1874. לדוגמה: טוביה פסח שפירא, **"קונסטנטינופול"**, **הצפירה**, 12.8.1874, עמ' 5; ללא שם מחבר, **"חרשות שונות"**, שם, 26.8.1874, עמ' 6; M. Juster, **"פאלטישען"**, שם, 21.10.1874, עמ' 5; בן-יקיר, **"ווילנא"**, שם, 23.12.1874, עמ' 3.
- 21 ללא שם מחבר, **"לאדז"**, **הצפירה**, 29.7.1874, עמ' 4.
- 22 אייזיק טויבש, שם.
- 23 דבר זה נאמר בהסתייגות מסוימת כי ישנה דוגמה מוקדמת יותר. פרץ סמאלנעסקין העיר בגיליון 6 (12.8.1874) שכתבתו של מאיר יוסטער מגיליון 3 (22.7.1874) הייתה שקרית. מכתבים כאלה, כמו אלה שהוזכרו במאמר, התייחסו למאבק על אופי החינוך בקהילות היהודיות. ראו: פרץ בן משה סמאלנעסקין, **"ווען"**, **הצפירה**, 12.8.1874, עמ' 2; מאיר יוסטער, **"חברת אגודת קודש אחות ציון"**, שם, 22.7.1874, עמ' 6.
- 24 סלונимסקי, **"דבר אל סופרינו"**, **הצפירה**, 16.12.1874, עמ' 8.
- 25 סופר, **אין לפלפל**, עמ' 88.
- 26 סדרת הכתבות, מאת אבוש איזניר, **"קאראלופקא"**, החלה ב**הצפירה**, 23.12.1874, עמ' 2-3.
- 27 סוקולוב, **"מגמת הצפירה"**, שם, 14.10.1910, עמ' 1.